

L'ONOMASTICON CATALONIAE
DE JOAN COROMINES.
HISTÒRIA I METODOLOGIA

JOAN FERRER, JOSEP FERRER I JOAN PUJADAS

L' *Onomasticon Cataloniae* (*OnCat*) ha estat l'últim carreu de l'ardida piràmide que Joan Coromines (Barcelona 1905-Pineda de Mar 1997) va portar a terme. L' *OnCat* deu ser l'única obra de la història de la lingüística que es va trobar embolcallada dins d'unes boires gairebé mitològiques al llarg de més cinquanta anys. En el món de la lingüística semblava que tothom havia sentit a parlar de l' *OnCat*, però ningú no sabia ben bé què era, ni què seria. La llarga vida de l'autor, la seva capacitat de treball titànica i l'abast de la seva obra lingüística, d'una extensió que sembla fora de l'abast de les possibilitats d'una vida humana, van contribuir a la mitificació d'aquest vast diccionari etimològic de la toponímia de totes les terres de parla catalana.

1. *Descripció de l'obra*

L'any 1953, en un treball publicat en francès sota el títol de «L' "Onomasticon Cataloniae" », dins *Onoma. Bulletin d'Information et de Bibliographie du Comité International des Sciences Onomastiques* [Lovaina], IV (1953) pp. 44-49, reproduït en una versió ampliada i actualitzada dins *Estudis de toponímia catalana*, II (Barcelona: Barcino, 1970, pp. 254-270), i que, traduït al català i resumit, l'editor de Coromines, Max Cahner, va editar com a pròleg justificatiu (*A tall de pròleg*) del primer volum de l' *OnCat*, publicat l'any 1989, Joan Coromines descrivia amb aquestes paraules què havia de ser l' *OnCat*:

«L'*Onomasticon Cataloniae* serà un vast recull d'onomàstica que enregistrarà i explicarà etimològicament tots els noms de persona, antics i moderns, emprats dins el domini lingüístic català (Catalunya, el Rosselló, el País Valencià, les Balears i la zona oriental d'Aragó), així com tots els noms de lloc, morts o vius, situats en aquest territori; noms de lloc en la més ampla accepció del mot: noms de llocs habitats, indrets (sigui quina sigui, la importància de cada un), noms de cursos d'aigua o d'estanys, noms d'accidents orogràfics, de cases aïllades, de coves, fonts, arbres renomnats etc. Hom s'ha decidit també a afegir al domini català la meitat septentrional de la part aragonesa de la província d'Osca, que estableix el lligam entre el territori català i el domini de la llengua basca, vista la importància del basc i de la zona intermèdia (els parlars de la qual tenen, d'altra banda, un gran interès científic per si mateixos) per a l'estudi del substrat pre-romà de Catalunya.» (*OnCat*, I, VII)

Era una obra que tenia una voluntat globalitzadora, que pretenia recollir *tots* els noms, tant els topònims com els antropònims, de *tota* la història (antics i moderns), de *tot* el domini lingüístic (Catalunya, el Rosselló, el País Valencià, les Balears i la franja oriental d'Aragó).

L'*OnCat* en la ment del seu autor no eren —primordialment— els VIII volums que porten aquest títol a la portada, sinó, fonamentalment, el gran cedulari on anà aplegant en fitxes —«cèdules» en deia sempre Coromines— els resultats de les seves recerques, tant les enquestes orals com els resultats del buidatge —«despullament» en va dir sempre l'autor— de fonts escrites. És significativa en aquest sentit la nota manuscrita que figura en l'exemplar personal del *Diccionari nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya* (2a ed. Barcelona: Aedos, 1964) publicat a nom del Centre Excursionista de Catalunya:

«Enlloc no diu que Joan Coromines fou l'*únic* responsable de l'establiment lingüístic i ortogràfic de *tots* els noms, 1964, mitjançant l'activa i fidel coordinació (també l'*únic*) de Tomàs Tebé, i després d'un tècnic, rigorós i escrupolós examen sota la llum de la filologia i la lingüística i tenint constantment en compte el vastíssim cedulari de l'*Onomasticon Cataloniae*. EN DONO FE. Joan Coromines. 29 agost 1988».

En realitat hem comprovat que una part important dels materials que formaven part de les enquestes orals —fonamentalment toponímia menor— i que van ser introduïts en les *monografies locals*, de què després parlarem, no van arribar a incorporar-se en el gran cedulari ordenat alfabèticament de l'*OnCat* que Coromines usà per a la redacció dels vuit volums de l'obra. Creiem que l'autor, l'any 1989, quan a l'edat de 84 anys va començar a redactar els volums de l'*OnCat*, es va veure desbordat per la quantitat immensa de materials —que ell calculava que eren uns 400.000 noms— i va decidir de no incorporar una part considerable de la toponímia menor, fruit de les seves enquestes en uns 2.000 municipis —que corresponen a més de 3.000 pobles— en el seu cedulari de Pineda de Mar. La primera vegada que vam entrar en el despatx de Joan Coromines a Pineda, l'any 1990, recordem que ens va dir, mostrant-nos la gran calaixera: «Mirin, l'*Onomasticon!*» A partir d'aleshores vam passar una colla d'anys de les nostres vides en companyia

d'aquest ens gairebé mitològic. Coromines ens solia dir: «Treballem, que l'*Onomasticon* ens ho agrairà.»

2. *Història de l'OnCat*

A partir del volum II de l'*OnCat* —que és el primer que recull els materials per ordre alfabètic, Coromines va voler que la portada de l'obra portés «Obra fundada per Josep M. de Casacuberta». Casacuberta (Barcelona, 1897-1985), que de jove havia estat professor associat a la Universitat de Barcelona, en l'època que Coromines hi estudiava, va ser considerat sempre per Coromines com el «patró» del seu *OnCat*. Casacuberta va ser el predecessor de Coromines a l'Oficina de Toponímia i Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans i, entre els anys 1921-1923, va començar a fer enquestes i a recollir materials per a poder fixar el nomenclàtor dels municipis catalans. Coromines va ser nomenat director d'aquesta oficina l'any 1931.

L'*OnCat* incorporà des del principi les dades que Casacuberta havia recollit en les seves enquestes sobre com es pronunciava el nom de cada poble, anotada en alfabet fonètic. És molt freqüent trobar en els articles de l'*OnCat* la indicació «Casac.» —que com totes les altres abreviatures que usa l'obra mai no és explicada pel seu autor— després d'una anotació sobre la pronúncia del nom d'un poble, que significa que la informació prové de les enquestes de Casacuberta.

A més d'aquestes dades sobre la pronunciació dels noms dels pobles i municipis, Casacuberta passà a Coromines altres dades procedents de les enquestes que ell mateix havia fet en diverses excursions amb llaüt per l'Ebre.

Cal dir que Coromines sols aprofità parcialment els materials que va rebre de Casacuberta, tret —com ja hem indicat— de les pronúncies dels municipis que havia enquestat en els anys vint i alguna dada històrica treta d'antics documents despullats per aquest erudit.

Coromines començà de ben jove, fins i tot abans de començar a fer enquestes específicament toponomàstiques, a recollir dades toponòmiques en les excursions a muntanya que feia des de l'any 1923, quan tenia 18 anys.

Àlvar Maduella ha estudiat amb gran competència en un treball publicat dins l'*Àlbum Joan Coromines* (Josep Ferrer i Joan Pujadas (eds.). Pineda de Mar: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial Edicions Catalanes, 1997) les notes i les llargues llistes d'aquestes excursions (1.332) que s'estenen des de 1923 fins a l'any 1979, a banda d'altres excursions —les «excursions antigues» les anomena Maduella— de les quals Coromines conservava memòria, fetes amb els seus familiars (el pare, l'oncle, els germans) o amb amics de l'escola o de la universitat, i que s'estenen entre 1910 i 1923. En les llistes es veu com va evolucionant la forma dels topònims. Així, en una època escrivia sistemàticament *Munt-* per *Mont-*, en topònims com *Montnegre* o *Montmany*, ò *Castelltersol* que després evolucionà a *Castellterçol*, *Canyamàs* passà a *Canyemars* i després a *Canyamars*.

Entre 1931 i 1936 començà a fer les enquestes toponomàstiques amb l'objectiu de recollir els materials necessaris per a redactar l'*OnCat*. El nom de l'obra sembla que va ser suggerit a Coromines pels seus mestres Louis Gauchat (Les Brenets, 1866-Lenzerheide, 1942) i Jakob Jud (Wängi, Thurgau, 1882-Rütli, Uri, 1952). Quan

s'editi la correspondència que Coromines mantingué amb els seus mestres, que es conserva a la Fundació Pere Coromines, es podran documentar amb més precisió els detalls i els primers passos d'aquest vast projecte toponomàstic. L'any 1952, en el primer viatge de retorn a Catalunya, després de tretze anys d'exili, Coromines reprengué les enquestes que havia hagut d'abandonar al llarg de l'any 1937 per causa de la Guerra Civil. A partir de l'any 1953 obtingué de la Universitat de Xicago la concessió de poder concentrar la docència durant el semestre d'hivern a fi de poder passar mig any als Països Catalans i anar continuant les enquestes. L'etapa de recollida de materials durà fins a l'any 1971. El treball realitzat va ser d'unes dimensions extraordinàries. Els noms de lloc recollits a cada poble són una mitjana de 150 (l'enquesta de Margalef de Montsant, per exemple, en té 133). Coromines comptà amb alguns col·laboradors per a realitzar enquestes: Pau Miró, Enric Ribes, Joan Sales, Josep A. Codina, Josep Giner i Marco, Ramon Amigó, Mn. Julià Pascual, Rafael de la Torre, i potser alguna altra persona.

Els noms de lloc —juntament amb altres dades sobre la llengua que parlaven els informants—, Coromines els anotava en uns quaderns amb espiral metàl·lica amb un alfabet fonètic cursiu que ell mateix inventà, que tenia la peculiaritat de poder anotar el timbre de les vocals sense haver d'utilitzar diacrítics, com els que utilitzava el sistema de transcripció dels romanistes europeus de principis de segle, que fou l'adoptat per l'Institut d'Estudis Catalans. Coromines havia observat que prenent notes ràpides era molt fàcil oblidar el timbre de les vocals —que pot ser determinant per a establir l'etimologia del topònim— d'aquí que inventés aquest recurs. Els quaderns van numerats amb números romans. Les pàgines i les línies de cada pàgina, en canvi, van numerades amb números aràbics. Aquestes dades permeten interpretar un sistema d'anotacions bastant críptic (atès que no és explicat enlloc) que apareix arreu en els volums editats de *l'OnCat*: es tracta de les referències als quaderns de les enquestes de camp, que són la primera font de documentació d'aquesta obra.

Les enquestes van ser despullades per Àngel Satué —una persona que va ser becada durant molts anys per Òmnium Cultural perquè col·laborés amb Coromines en les feines de secretaria—, que les mecanografiava en cèdules, juntament amb les primeres aproximacions etimològiques que Coromines anava assajant sobre els diversos topònims que anava recollint. Aquestes cèdules eren mecanografiades per partida doble. Unes van configurar les monografies locals, que recollien els resultats de les enquestes toponomàstiques realitzades en cada població. La segona còpia era retallada i les cèdules, ordenades alfabèticament, passaven a integrar-se al gran cedulaari que Coromines tenia a Pineda de Mar.

Els resultats d'aquestes monografies locals van ser resumits en uns dossiers que contenien topònims especialment difícils que Coromines havia diagnosticat que eren mossàrabs, aràbics o pre-romans. Aquests dossiers constitueixen les monografies de *Toponímia mossàrab valenciana*, *Toponímia mossàrab balear*, *Toponímia mossàrab de l'Ebre*, *Toponímia pre-romana de València*, *de les Illes i de l'Ebre*, *Toponímia aràbiga valenciana* i *Toponímia aràbiga balear i de l'Ebre*. Un densíssim *Índex general de toponímia mossàrab, aràbiga i pre-romana de València, les Illes i l'Ebre*, que conté uns 5.000 topònims ordenats alfabèticament, permetia localitzar els diversos noms de lloc dins de les monografies. Tots aquests materials han romàs inèdits.

La publicació dels resultats de les enquestes de l'*OnCat*, abans del primer volum que porta aquest títol de l'any 1989, començà amb la publicació de la *Llista dels noms dels municipis de Catalunya*, publicada per la Generalitat, l'any 1933, i amb el treball més pròpiament acadèmic que porta el títol de «Noms de lloc catalans d'origen germànic» publicat dins la *Miscel·lània Fabra* (1943). El conjunt d'aquesta extensa bibliografia de Coromines amb treballs provinents de l'*OnCat* anteriors al volum de 1989 es pot seguir en l'estudi eruditíssim que ha publicat Josep Ferrer sobre la «Bibliografia de Joan Coromines» (dins l'obra col·lectiva *L'obra de Joan Coromines*. Joan Solà (ed.). Sabadell: Caixa de Sabadell, 1999).

Coromines no abandonà mai la redacció de l'*OnCat*. En les pauses que li deixaven els períodes de correcció de proves dels seus dos diccionaris etimològics de la llengua castellana, el de la llengua catalana i el de la llengua aranesa, Coromines anava redactant damunt les cèdules de la gran calaixera, que provenien de les enquestes sobre el terreny i del despullament d'un nombre immens de documents històrics, els resultats de les seves reflexions sobre l'etimologia dels diversos noms de lloc que pacientment havia anat recollint i documentant històricament.

L'arquitectura de l'*OnCat*, fins a l'any 1988, era pensada per Coromines com una obra en set volums, que havia d'aplegar tots els materials recollits i estudiats etimològicament distribuïts en les zones geogràfiques següents:

1. Catalunya Nord, que comprenia també la Cerdanya, fins a la Seu d'Urgell. Aquest volum va ser encomanat als professors Joseph Gulsoy i Philip D. Rasico.
2. Zona del Pirineu Occidental: des d'Olot fins a Benasc i des d'Andorra fins al Montsec.
3. Zona Central: des de l'Empordà fins al Camp de Tarragona.
4. Zona Nord-occidental: la comarca de Lleida, des del Montsec fins a l'Ebre.
5. País Valencià I: les terres de l'Ebre, Castelló i el nord de València.
6. País Valencià II: des de la ciutat de València fins al sud.
7. Les Illes Balears.

L'únic volum que es publicà segons aquest esquema va ser el primer, corresponent a la *Toponímia antiga de les Balears*, redactat per l'erudit Josep Mascaró Pasarius (Alaior, Menorca, 1923-Palma de Mallorca, 1996), a partir de les cèdules etimològiques de Coromines, amb aportacions provinents dels estudis toponomàstics i històrics de Mascaró.

Aquest primer volum del gran projecte de l'*OnCat* va decebre els lectors i el mateix Coromines. Els lectors van notar que una obra que prometia tractar de la toponímia de les Illes Balears, resulta que no parlava gairebé de cap dels pobles o ciutats importants de les Illes, que el lector no era informat de l'abast i objectius reals de l'obra i, d'altra banda, es ressentia d'un estil àrid, explicable pel fet que no havia estat redactat per Coromines. L'any de publicació d'aquesta obra, Coromines ja tenia vuitanta-quatre anys i les perspectives d'acabament del treball resultaven molt incertes. Coromines va veure també que la distribució dels materials per zones obligava a repetir molts noms idèntics que es trobaven d'una banda a l'altra dels Països Catalans. Aleshores va resultar decisiva la intervenció i la col·laboració

de Max Cahner, editor i col·laborador de Coromines des de l'any 1974, que va ajudar eficaçment Coromines a organitzar els materials en tres grans llistes:

1. Noms d'etimologia molt incerta, fonamentalment pre-romans, que conuenia altament que fossin redactats personalment per Coromines.
2. Noms que presentaven un grau de dificultat etimològica menor, però que no eren clars, des d'un punt de vista etimològic.
3. Remissions: noms l'etimologia dels quals era clara i correcta ja en el *Diccionari Alcover-Moll*, o que ja havien estat estudiats per Coromines en alguna de les seves obres anteriors (especialment dins d'*Estudis de toponímia catalana* o dins del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*).

Cahner va recomanar també que els materials, a partir d'ara, es presentessin ordenats alfabèticament, en forma de diccionari. Aquesta solució evitaria els problemes de les repeticions dels mateixos mots, que es troben en zones geogràfiques distintes. Els mots idèntics o emparentats podien ser estudiats dins d'un mateix article.

Coromines començà aleshores a redactar els articles corresponents a les lletres A i B. Quan arribà a la C, lletra enorme per la quantitat d'articles i de problemes que presenta, Coromines estava bastant desanimat, perquè veia que els anys anaven passant i que l'obra no avançava de manera prou ràpida. A partir de la lletra C, Coromines començà a redactar sols els articles de la primera llista i deixà per a més endavant la redacció dels articles de menor importància.

Aleshores fou —abril de 1990— quan Joan Ferrer, gràcies a un important ajut del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya, començà a treballar com a secretari de Coromines i redactor de l'*OnCat*. Aquesta circumstància animà molt Coromines. Ferrer començà a omplir tots els buits que Coromines havia deixat en la redacció de l'obra i a preparar els originals per a la impremta. Aquesta tasca era imprescindible, atès que Coromines, mogut per un principi que ell havia formulat que deia que la ciència s'havia de fer amb plom, exigia que l'*OnCat* s'edités pel procediment, que en aquells anys ja començava a ser obsolet, de la linotípia. Els originals de Coromines eren molt difícils d'interpretació, per causa de les nombroses correccions i d'un mecanografiat que començava a ser poc clar, i perquè sovint presentaven l'ordre alfabètic alterat.

El segon volum de l'*OnCat*, i primer per ordre alfabètic de tots els topònims, es va publicar l'any 1994 (lletres A-BE). El títol definitiu de l'obra va ser: *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Obra fundada per Josep M. de Casacuberta [Barcelona, 1897-1985]. Per Joan Coromines, amb la col·laboració de Max Cahner [Bad Godesberg, Renània, 1936], Joan Ferrer [Calella, 1960], Josep Giner [València, 1912-1996], Joseph Gulsoy [Ordu, Turquia, 1926], Josep Mascaró [Alaior, Menorca, 1923-Palma de Mallorca, 1996], Philip D. Rasico [Indianapolis, Indiana, 1952] i Xavier Terrado [Lleida, 1955].

Els articles dels col·laboradors apareixen signats amb les seves inicials: J. F. per a J. Ferrer; J. G. per a J. Gulsoy; Ph. R. per a P. D. Rasico i X. T. per a Xavier Terrado. L'abast de la col·laboració de Max Cahner —a banda de la seva missió essencial com a editor i conseller de Coromines— ja ha estat explicada. A ell se li